

ПРОПАЦІЙ ЧАС НАПІВДЕРЖАВНОГО ІСНУВАННЯ

Історіографічні джерела становлення української державності

В.І.МАКОВСЬКИЙ

У продовж багатьох століть Україна виборювала, здобувала і в силу різних обставин втрачала свій суверенітет, і сьогодні вона знову стала на шлях творення власної державності.

Україна здавна керувалася духом демократії. Згадаємо республіканський устрій козацької держави, демократичні принципи конституції Пилипа Орлика 1710 р., прогресивні акти УНР 1917-1918 рр. І нині, в умовах відродження України, ці традиції стали знов актуальними. Повертаються до нас невмирущі козацькі літописи, знято заборони з класичних праць М.С.Грушевського, Д.І. Яворницького та інших славетних синів українського народу. В час відбудови втраченої державності обов'язково треба проаналізувати причини минулих втрат, щоб не припуститися нових аналогічних помилок. Дуже дотепно з цього приводу висловився М.П.Драгоманов: "Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг "простого" українського народу... Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за проводом Хмельницького піддалися під руку "царя Восточного, Московського", у 1654 р."¹

На території, яка належить українському народові, починаючи від доби кам'яного віку — палеоліту — й до наших часів ніколи не переривався історичний процес. "Покоління людей виростили одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від поколінь переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяжість на українських землях не переривалася ніде, ніколи"².

Маковський Володимир Іванович -- старший викладач кафедри теорії та історії держави та права Київського інституту внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ.

Не даремно давні римляни говорили: *Historia est magistra vitae* (історія — вчителька життя). Тим актуальніший цей вислів для нас зараз, коли Україна відтворює історію народу і держави, яка не одне десятиліття писалась під чужу ідеологічну диктовку. В періодиці все більше з'являється матеріалів про далеке і недалеке минуле. Але якщо останнє можна відтворити за численними джерелами, то перше щільно закрите від нас завісою тисячоліть.

На жаль, робляться спроби віддалити час генезису українського народу та його держави. За уявленням авторів це має зайвий раз підкреслити велич і славу нашого народу. Тенденція зробити більш древнім походження слов'ян виникла давно. Ще М.В.Ломоносов і В.К.Тредіаківський шукали спорідненість між сарматами (роксоланами) і русами. Багато зусиль до того, щоб довести тотожність скіфів і слов'ян доклав московський академік Б.О.Рибakov. Зараз ця небезпечна течія виникла і серед українських авторів.

Україна та українці мають свою славу історію, якій не потрібен додаток з боку скіфів і сарматів, і переписувати історію на свій смак у новій Україні немає потреби.

Держава, що виникла більше тисячі літ тому на терені теперішньої України і яку вітчизняні літописці та іноземні хроністи називали Київською Руссю, на думку більшості українських вчених, була Україною і дала початок українській державності.

Щодо української держави ми поділяємо думку тих істориків і правознавців, які простежують її витоки з періоду існування Київської Русі, а безпосередній процес формування її основ приблизно відносять до кінця XVI — першої половини XVII століть. Більш раннє датування виникнення української державності вимагає набагато ширшої наукової аргументації. Доцільно звернути увагу лише на те, що навіть під час феодальної роздробленості практично кожна земля в мініатюрі відтворювала державну структуру Київської Русі. Київське князівство з таким внутрішнім державним устроєм проіснувало аж до його ліквідації у 1471 р. Це був рубіж у генезисі державності в Україні. Саме тоді було надовго перервано традицію державного будівництва на українських землях. На етнічній території України почали інтенсивно запроваджуватися державні інституції тих країн, до складу яких входили українські землі — Великого князівства Литовського, а після 1569 р. — Речі Посполитої, Угорщини та Молдавії. Для України це мало тяжкі наслідки, адже в ній поширювалися чужі державна і правова системи.

Але правові норми одного з найцінніших пам'ятників давньоруського права — Руської Правди — міцно й глибоко увійшли в систему правових

відносин суспільства і побут народу. Право Київської Русі вплинуло на розвиток права сусідніх держав, включаючи князівство Литовське і королівство Польське, до складу яких певний час входили значні українські території. Так, основний пам'ятник права Литви – Литовський Статус – був складений і надрукований давньоруською мовою.

Головною подією в історії українського народу була народна визвольна війна 1648-1654 рр. і створення власної незалежної держави, що являло і являє величезний інтерес для дослідників.

Об'єднання з Московським царством на початку 1654 р. було укладено на умовах збереження тих економічних, суспільних, політичних, правових, а головне державницьких порядків, які склалися на той час в Україні. Наступний період характеризувався перетворенням Московського царства у багатонаціональну імперію. Це сприяло об'єднанню більшості українських земель у межах однієї держави (1654 р. – кінець XVIII ст.). Але у той же час визначило напрямок державно-правової побудови України до занепаду і остаточної ліквідації.

У дореволюційній історико-правовій науці інтерес до історії української державності проявився ще в першій половині XIX ст. Вперше найбільш детально цього питання торкнувся Д.М.Бантиш-Каменський у своїй відомій праці "История Малой России"³. Цього ж питання побіжно торкнувся видатний російський вчений-юрист М.М.Сперанський⁴, майже одночасно воно було згадано в огляді історичних відомостей про складання зводу місцевих законів західних губерній І.М.Даниловича⁵ і в дослідженні П.Данаєвського⁶. Але найбільшою мірою питання історії Української держави досліджувались українськими авторами, які висвітлювали не тільки процес становлення державних структур, але й переважним чином процес поступової ліквідації української державності російським самодержавством. Це, насамперед, такі автори, як М.С.Грушевський, О.Я.Єфіменко, М.І.Костомаров, О.М.Лазаревський, О.І.Левицький, М.А.Маркевич, Д.І.Яворницький та ін.⁷ Особливо треба наголосити на працях М.П.Василенка, які присвячені дослідженням матеріалів історії економічного, юридичного, суспільного і державного ладу України⁸.

У названих працях зіткнулись дві протилежні концепції – великодержавна і національна. Представники першої ігнорували особливості історії української державності і висвітлювали її як таку, що мала тимчасовий характер, а другої, навпаки, вважали, що історія української державності в докремлена від історії російського самодержавства і ближче пов'язана з державними системами Заходу, наголошували на її самобутності і особливостях. А головне, ці останні автори – М.Грушевський,

В.Грінченко, Д.Яворницький — викривали роль російського самодержавства в насильницькому знищенні державності України: ліквідації її політичної автономії та залишків української державності у XVIII ст. та згодом, у 40-х рр. XIX ст., — ліквідації автономії місцевого права та запровадження російської системи права.

Хоча у радянський період історії України багато дослідників звертались до часів визвольної народної війни 1648-1654 рр. (О.М.Апанович, І.Д.Бойко, І.О.Гуржій, В.А.Голобуцький, К.Г.Гуслистый, В.А. Дядиченко, О.К.Касименко, І.І.Компанієць, І.П.Крип'якевич, О.І.Компан, П.А.Лавров, Ф.Є.Лось, М.І.Марченко, А.А.Маркіна, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей, В.Є.Спицький, К.І.Стецюк, П.К.Стоян, Р.Г.Симоненко, І.І.Шевченко, Ф.П.Шевченко, А.М.Шлепаков та ін.), вони не могли вийти за рамки офіційно встановленої теорії "возз'єднання України з Росією". Ця теорія як постулат подавалась у таких узагальнюючих працях, як двотомна "Історія Української РСР", "Історія селянства Української РСР", "Хрестоматія з історії Української РСР", "Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР", "Українська Радянська Енциклопедія". Серед істориків О.І.Гуржій, В.А.Дядиченко, І.П.Крип'якевич, П.К.Стоян у своїх дослідженнях частіше за інших звертались до проблем історії державності і права України з максимально можливих об'єктивних позицій.

Над проблемами історії державності і права українського народу в радянський період працювали і вчені-правознавці: В.М.Корецький, Б.М.Бабій, Я.М.Брайнін, П.Д.Індиченко, Г.К.Матвеев, П.П.Михайленко, В.Г.Сокурєнко, А.Й.Рогожин, А.П.Таранов, С.І.Тихенко, С.Л.Фукс, І.О.Греков, А.Б.Дубровіна, В.І.Калинович, В.С.Кульчицький, С.О.Макогон, А.Й.Пашук, Л.Л.Потораніна, І.П.Сафронова, М.М.Страхов, В.В.Цветков. Їх спільними зусиллями було опубліковано двотомну працю "Історія держави і права Української РСР", яка також залишалась на позиціях теорії "возз'єднання України з Росією", адже інакше не могло і бути - партійно-державна верхівка просто не допустила б публікації інших поглядів на проблему української державності. Тож не дивно, що історія державності України — одна з найбільш занедбаних українознавчих дисциплін у нашій Батьківщині. Протягом десятків років робилося все можливе, щоб позбавити нас минулого.

Зрозуміло, що із позицій "возз'єднання" написані й праці російських радянських істориків держави і права, які присвячені історико-правовим проблемам України. Це, насамперед, праці П.М.Галанзи, С.Ф.Кечек'яна, І.Д.Мартисевича, К.О.Софроненко, Е.О.Скрипільова, С.В.Юшкова, В.Д.Месяца, В.С.Покровського. Результатом їхньої

діяльності було створення підручника з дореволюційної історії держави і права народів СРСР⁹.

Особливо треба виділити праці професора К.О.Софроненко, в яких вона досліджувала дореволюційну історію державності і права народів СРСР, підкреслюючи, що в розвитку кожного з народів, які входили до складу Росії, крім спільних для всіх них принципів мали місце і особливі відмінні риси¹⁰.

Найбільше дискусій викликав період історії Української держави з середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. Цілий ряд авторів наголошували на його винятковому значенні в історії українського народу, інші розглядали це як викривлення і перекручування суті історичного процесу та історичних фактів. Хто з них правий — на це запитання відповіла сама історія відродження Української держави. А допомогли в цьому праці таких патріотів України, як відомий громадський діяч Володимир Вінниченко, який ще 25 травня 1918 р. написав у своєму щоденнику: "Читати українську історію треба з бромом, — до того це одна з нещасних, безглузвих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те і робила за весь час свого державного (чи вірніше: напівдержавного) існування, що огризалася на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів... Чи не те саме бачимо і тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялася і не хоче випустити"¹¹.

За жаль, дуже актуальні останні слова і сьогодні. Тож подивимось, хто не побоявся гортати сторінки однієї з самих "нещасних, безглузвих, безпорадних історій", хто висвітлював її події з об'єктивних позицій і засад інтересів українського народу. Це такі політологи, філософи, правознавці, історики, як М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Холмський, В.Липинський, І.Крип'якевич, М.Кордуба, М.Слабченко, Л.Окіншевич, А.Яковлів, О.Оглоблин, М.Брайчевський, В.Прокопович, Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний, М.Голубець, М.Василенко, В.Дядиченко, М.Андрусак, Д.Антонович, Л.Винар, Б.Галайчук, В.Герасимчук, митрополит Іларіон, Б.Крупницький, Р.Лащенко, О.Попов, С.Пушкар'ов, О.Пріцак, С.Томашевський, О.Левицький, Б.Феденко, Д.Одинець, І.Борщак, М.Антонович, В.Мякотін, В.Гришко, І.Каманін, Д.Багалій, Ю.Мицик, В.Антонович, В.Щербина¹², які протягом майже 100 років досліджували історичний шлях України.

Ті з авторів, хто безпосередньо у своїх дослідженнях розглядали період середини XVII століття і могли вільно висловлювати свої висновки стосовно української державності, одностайно проголошували, що на

час укладення Переяславської угоди 1654 р. Україна була незалежною, суверенною державою. Якщо відкинути офіційну російську версію про повне підданство України Московському цареві, яка зазнала спростування у працях багатьох з наведених авторів, треба зазначити такі основні точки зору та їх найбільш відомих прибічників щодо форми злуки двох держав, за якими це є:

1) унія двох держав – України і Москви на кшталт унії Польщі і Литви, тобто реальна унія (М.Дьяконов, О.Попов);

2) унія України і Московського царя, тобто персональна унія (В. Сергєєвич, Р. Лашенко);

3) васалітет, тобто часткова підпорядкованість здебільшого зовнішньополітичних функцій однієї держави іншій (В. Мякотін – у своїх перших працях, М. Покровський, почасти М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Слабченко, Л. Окіншевич, М. Петровський, А. Яковлів – у своїх перших працях);

4) протекторат, тобто покровительство більш могутньої держави відносно слабшої (почасти М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д.Дорошенко, Б. Купницький, А. Яковлів – у пізніших працях);

5) псевдопротекторат, тобто видимий протекторат або його подоба (Б.Галайчук);

6) мілітарний союз двох держав (першим висловив цю думку В.Липинський, згодом його підтримали І. Борщак, почасти А. Яковлів, в останніх творах – О. Оглоблін).

Кожен із названих авторів обґрунтовував свою думку, посилаючись на аналіз першоджерел, трактуючи їх так чи інакше. Перш за все досліджувались такі джерела права, як польсько-литовське законодавство, законодавчі та інші акти автономної влади України, царське законодавство і судова практика, нормативні акти церковного права.

Ми вважаємо, що аналіз з неупереджених засад дає змогу зробити висновок, що найбільше відповідає тогочасній дійсності визначення спілки України і Московщини як мілітарного союзу, з деякими елементами персональної унії. У своїй промові, виголошеній 26 лютого 1900 р. у Харкові, а раніше 19 лютого 1900 р. у Полтаві, один з провісників відродження самостійної Української держави Микола Міхновський зазначив: "Держава наших предків злучилася з Московською державою як "рівний з рівним", як "вільний з вільним", каже тогочасна формула, себто, дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей"¹³. Тож дійсно можна дійти висновку, що Україна ні в якому разі не з'єдналась з Московщиною в одну державу. Вона була

лише, як говорить посланіє царя до українців, "прийнята під нашу високу руку і зобов'язана служити Нам, Нашому синові і його наступникам"¹⁴, і водночас визнавала московських царів за своїх володарів. Інша обставина підкреслює цей факт ще гостріше: Україна після "приєднання" не була спершу підпорядкована ніяким спільним державним інституціям.

Більш детальну аргументацію такої позиції щодо цього кардинального питання історії української державності можна дати, спираючись на такі джерела та їх збірники:

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. III-XIV. СПб, 1863-1869;

Величко С. Летопись событий о Юго-Западной России XVII в. Т. I-IV. Киев, 1848-1864;

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. Т. I-III. Москва, 1954;

Історія України в документах і матеріалах. Т. III. Київ, 1956.

Алепский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в России в половине XVII в., описанное его сыном, диаконом Павлом Алепским / Пер. Г.Муркес. Москва, 1907;

Самовидца. Летопись о войнах Богдана Хмельницкого. 1-ше вид. Москва, 1864; 2-ге вид. Київ, 1878;

Сборник материалов по истории Юго-Западной России, изд. Киевской Комиссией. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656-1657. Т. 1. Киев, 1911; Договоры Богдана Хмельницкого с Польшею и Россиею. Т. 2. Киев, 1916; Документы Богдана Хмельницкого. Киев, 1961;

Стороженки. Фамильный Архив, тт. I-VI;

Жерела до історії України-Руси: Матеріали до історії Козаччини. Львів. Т. 8; 1908; Т. 12, 1912;

Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв. СПб., 1904;

Пугачевщина: Сборник документов и материалов. I-II. Ленинград, 1931;

История русов или Малой России. Москва, 1845;

Лясота Е. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10;

Боплан Г. Опис України. Львів, 1990.

Крім того, до дослідження залучались документи, зібрані та упорядковані такими українознавцями:

Василенко М.П. Пам'ятник Української правничої літератури. Львів, 1925; Матеріали до історії українського права. Т. 1. Київ, 1929; Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права //

Археографічний Збірник ВУАН. Т. 1. Київ, 1927; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Т. I-III. Чернигов, 1901, 1902, 1909;

Зарульский. Описание о Малой России и Украине // Чтения в Моск. Об-ве. Кн. 8. Москва, 1848;

Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII - початку XVIII ст. // Український Археографічний Збірник. Т. 3. Київ, 1930;

Маркович Я. Дневник. Жерела до історії України-Руси. Київ-Львів, 1913;

Новицкий Я. Материалы для истории запорожских козаков. Екатеринослав, 1909;

Панкратов А. Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией: Сборник документов. Москва, 1954;

Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных делах, собраное из разных историй иностранных – Бишенга, Безольси, Шевалье и рукописей русских – 1765. Москва, 1847;

Яворницкий Д. Источники для изучения истории запорожских козаков. Т. I-II. Владив., 1903.

Вищезгадані джерела та праці українських філософів, істориків та правознавців мають бути проаналізовані сучасними дослідниками на методологічних засадах дотримання принципу історизму шляхом порівняльного аналізу, за умови вивільнення від колишніх догматичних підходів до різноманітних концепцій історії української державності та історичних етапів її становлення.

Найвищими критеріями історичної оцінки при дослідженнях слід вважати народний добробут і народоправство, демократичні традиції та історико-правові підстави прагнення українського народу мати свою республіканську державу. Орієнтиром мають бути необхідність розбудови відродженої української державності, визначення людини як самостійної вартості. При цьому не можна перекладати вину за відсутність у минулому української держави тільки на сусідні держави (в основному на Росію і Польщу). Зауважимо, що в сучасному державному будівництві в Україні слід опиратися на власний політичний, історичний, правовий досвід та власні традиції.

Актуальність дослідження історії створення, становлення та розвитку державності України обумовлена, перш за все, тим, що за нашого часу йде процес створення і розбудови незалежної, демократичної і правової держави – України. Головна ціль таких досліджень

полягає в тому, щоб висвітлити на основі аналізу правових документів та історичних подій можливу придатність і ефективність у теперішній час деяких державницьких і правових конструкцій минулого української державності. Уявляється, що історичний досвід утворення і тривалого існування Української держави здатен принести певну користь справі остаточного відродження України, показати, які із державних інститутів України-Гетьманщини були життєздатними і ефективними за умов відсутності руйнуючого впливу зовнішніх факторів. Крім того, цікаво прослідкувати історичні паралелі і аналогії між подіями зазначеного періоду і сучасними в плані протидії зовні відроджуваній державності України.

У наявних історико-правових дослідженнях автори в тій чи іншій мірі торкаються різних аспектів теми державотворення в Україні, але жоден з них не висвітлював проблему з позицій сьогодення, тобто періоду відтворення Української держави. Багато в чому історія України взагалі та історія її державності зокрема цілеспрямовано спотворювались і фальсифікувались як у дореволюційній, так і в радянській історіографії, багато подій або замовчувались, або трактувались виходячи з засад імперського світогляду ("зрада Мазепи" та ін.)¹⁵

Стосовно гетьманів і ватажків національних селянських повстань та війн, починаючи з кінця XVI ст., радянська історіографія зазначала, що вони всю свою діяльність скеровували тільки на те, щоб якнайшвидше возз'єднати українській народ з "великим братським", або характеризують їх тільки як великих землевласників і феодалів. Далека від об'єктивності в радянській історіографії характеристика П. Сагайдачного, що "проводив угодовську старшинську політику з польською шляхтою", "оголив меч свій проти співвітчизників" та ін. Мабуть, не слід полемізувати з приводу висвітлення тих або інших історичних подій і постатей.

Немає сенсу сперечатися з тим, хто писав свого часу в тому дусі, що вузькокласову політику проводили гетьмани І. Брюховецький і Д. Многогрішний, антинародну політику — Юрій Хмельницький, ворожу інтересам українського народу — Петро Дорошенко, зрадник українського народу Іван Мазепа та його прибічники. У таких дослідженнях, де автори дозволяли собі подібні оцінки, немає і натяку на зовнішні сили, які штовхали гетьманів на кровопролитні міжусобиці. Позитивно висвітлювались тільки дії гетьманів — ставлеників Росії. Така тенденція тривала на протязі всього радянського періоду досліджень історії України.

Зрозуміло, що більш об'єктивну картину історії України і її держави дає історіографія української діаспори і закордону, але вона належить до періоду, що передував створенню держави — України, тобто в ній не враховувалися потреби сьогодення, до того ж вона все ще залишається малодоступною для широкого кола дослідників і громадськості.

Висновок про недостатню розробленість зазначеної теми з точки зору потреб відтворення Української держави і використання багатих і самобутніх традицій державного будівництва в Україні дає підстави говорити про необхідність таких розробок. Матеріали, викладені на сторінках майбутніх досліджень, можуть бути використані при вирішенні тих складних політичних та соціальних завдань, що стоять перед Україною в сучасну епоху, щоб існування нашого народу більше ніколи не було "напівдержавним". У той же час слід наголосити на причинах сумної долі нашого народу, з'ясувати, чому в його національній свідомості не закріпилася ідея власної державності. Усім дослідникам історії українського народу і його державності слід пам'ятати про настанову, яку соратник В.І.Леніна Лев Троцький давав своїм агітаторам, відправляючи їх в Україну: "Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас украинское сытое крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров-евреев возненавидел украинский крестьянин до глубины души своей. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского козачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как сам грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости... Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только на время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев... Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратить Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может"¹⁶.

Тож слід намагатись в майбутніх дослідженнях з'ясувати, як безмежна поступливість і довірливість, а також відсутність усвідомлення необхідності міцної спайки всіх членів держави призвели до того, що Московська держава, прийнявши на Земському соборі (1653 р.) "під високу царську руку" вільну Україну, безжально ліквідувала кров'ю народу здобуту державність і як самодержавна монархія протягом століття задушила українську козацьку республіку.

Із зазначеної вище точки зору являє інтерес дослідження періоду від початку XVII ст. до 1783 р. з акцентуванням уваги на створенні й існуванні Української держави – Гетьманщини. Добу цю М.Драгоманов визначив як "пропащий час". Тоді поступово ліквідовувалася українська державність, Україна перетворювалась у колонію Російської імперії. В ній планомірно, окрім державності, знищували українську історію, культуру, мову, національні традиції. Проте ця тенденція тривала й далі, аж до недавніх часів. Ось тільки деякі факти щодо цього.

1720 р. – указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою;

1769 р. – указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг;

1775 р. – зруйнування Запорізької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях;

1811 р. – закриття Києво-Могилянської Академії;

1847 р. – розгром Кирило-Мефодіївського братства;

1862 р. – закриття українських недільних шкіл, які безкоштовно організувала передова інтелігенція;

1863 р. – Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою;

1876 р. – Емський акт про заборону ввезення українських книг з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українських пісень;

1884 р. – указ Сенату про "шкідливість" культурної й освітянської діяльності в Україні;

1914 р. – указ Миколи II про скасування української преси;

1933 р. – телеграма Сталіна про припинення "українізації". Ліквідація в Україні неіснуючого так званого "нового національного ухилу". Геноцид проти українського народу – голодомор, який повинен був ліквідувати базу національного відродження;

1938 р. – сталінська постанова про обов'язкове вивчення російської мови;

1978 р. – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови та літератури ("Брежнєвський циркуляр");

1983 р. – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах ("Андроповський указ");

1989 р. – постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову (російську) в СРСР.

Якби М.Драгоманов жив зараз, то межі "пропащого часу" він, мабуть, значно б розширив: від "Березневих статей" 1654 р., підписаних

Б.Хмельницьким, до прийняття Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), за яким Україна стала незалежною державою.

Сподіваємося, що майбутні дослідження допоможуть усвідомити реальність сьогодення і сприятимуть тому, щоб "пропавший час" в історії українського народу та його напівдержавне існування ніколи більше не повторилися.

На жаль, так сталося, що велика за розмірами, потужна, з великими економічними ресурсами і населена талановитими людьми європейська країна фактично була позбавлена своєї держави й не мала об'єктивного висвітлення своєї історії, що, в свою чергу, мало негативний вплив і на відновлення її державності. Як писав Михайло Драгоманов, "хто не знає, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не інакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям"¹⁷.

Характерною особливістю сьогодення є зростання національної і державної самосвідомості українського народу. Майбутні дослідження мають стати спробами переглянути старі підходи і висвітлити відроджену історію, особливо становлення державності в Україні, повернути до життя замовчувані події та факти, пов'язані з долею українського народу, його боротьбою за незалежність і державність, здобуттям Україною гідного місця в сім'ї цивілізованих країн світу.

З цього приводу хочеться приєднатися до слів колишнього Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка, який сказав: "Я оптиміст відносно того, що Українська держава збережеться як незалежна, але я не вважаю, що ми зуміємо легко і швидко перебороти всі труднощі"¹⁸. Тож будемо сподіватися, що в процесі розбудови сучасної Української держави збудуться слова першого Президента УНР Михайла Грушевського, які були сказані ним під час попередньої спроби відродження держави, створеної у середині XVII ст. Богданом Хмельницьким: "Пройде цей надзвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через усі потрясіння, її економічне й соціальне життя увійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящихся українських верств будуть забезпечені, культурні і національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших національностей України також.

... Власна держава - велика сила для всього доброго, треба тільки постаратися, щоб у ній був добрий лад"¹⁹.

¹ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1870). Київ, 1992. С.19.

² Курінний П.П. Найдавніша культура України: Рукопис. С. 1. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1992.

- ³ Див.: Бантиш-Каменский Д. История Малой России. М., 1822.
- ⁴ Див.: Сперанский М.М. Обзорение исторических сведений о Своде Законов. СПб, 1837.
- ⁵ Див.: Данилович И.Н. Обзорение исторических сведений о составлении Свода местных законов западных губерний. СПб, 1837, 1910.
- ⁶ Див.: Данаевский П. Об источниках местных законов некоторых губерний и областей России. СПб, 1847; Його ж. Речь историческая, написанная для прочтения в торжественном собрании лица кн. Безбородько в Нежинской гимназии. Киев, 1846.
- ⁷ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. К., 1911; Грінченко В. Як жив український народ. Коротка історія України. К., 1918; Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. Т. I, II СПб, 1905; Костомаров Н. Собр.соч. Исторические монографии и исследования. Кн. IV. СПб, 1904; Кн. V, VI. СПб, 1905; О.Лазаревському належить більше 400 праць, серед них більшість з історії України; Левицкий О. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. М., 1900; Маркевич М. История Малороссии. Т. I-IV, 1842; Т. V, 1843; Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьке низове військо. Катеринослав, 1914.
- ⁸ Василенко Н.П. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений 1786 года. Чернигов, 1902.
- ⁹ Див.: История государства и права СССР. Ч. 1 /Отв. ред. К.А.Софроненко. М., 1967.
- ¹⁰ Див.: Софроненко К.А. Некоторые вопросы развития науки истории государства и права СССР // Вестн. Москов. ун-та. Сер. "Право". № 4. М., 1965. С. 20.
- ¹¹ Цит. за: Романчук О. Ультиматум. Київ, 1990. С. 3.
- ¹² Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1911; Його ж. Історія України-Руси. Т. VII-X. Нью-Йорк; Його ж. Історія українського козацтва. Т. I-II. Київ, 1913-1914; Його ж. Очерк історії українського народу. СПб. 1906; Його ж. Культурно-національний рух на Україні в XVII-XVIII вв. Київ, 1912; Його ж. Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі // Україна. Кн. 3-4. Київ, 1917; Дорошенко Д. Нариси історії України. Т. I-II. Варшава, 1933; Його ж. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Його ж. Мазепа в історичній літературі // Мазепа: Збірник. Варшава, 1938; Холмський І. Історія України. Мюнхен, 1949; Липинський В. Релігія і Церква в історії України. Філадельфія, 1925; Його ж. Україна на переломі. Київ-Відень, 1920; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький: Монографія. Київ, 1954; Його ж. До історії державного Архіву в XVII ст. // Записки НТШ. Т. 134-135. Львів, 1924; Його ж. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня його смерті) // Укр.істор.журнал. Липень-серпень 1957; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Т. 129, 130, 134-135, 140, 147, 151. Львів, 1922; Його ж. Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1964; Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Владіслава IV // Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львів, 1911; Його ж. Венецьке посольство до Хмельницького 1650 року // Записки НТШ. Т. 78. Львів, 1907; Його ж. Спроба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. Т. 84. Львів, 1908; Слабченко М. Господарство Гетманщини XVII-XVIII ст. Т.1. Землеволодіння та форми сільського господарства. Одеса, 1903; Його ж. Ескізи з історії "Прав, по которым судится малороссийский народ" // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. Київ, 1927; Його ж. Малороссийский полк в административном отношении. Одесса, 1909; Його ж. Опыты по истории права Малороссии XVI-XVIII вв. Одесса, 1911; Його ж. Паланкова організація історії права Малороссии XVI-XVIII вв. Одесса, 1918; Його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Записки

НТШ. Т. 116. Львів, 1913; *Окіншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. Т. VI. Київ, 1929; *Його ж.* Лекції з історії українського права / УВУ. Мюнхен, 1947; *Його ж.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки НТШ. Т. 157. Мюнхен, 1948; *Його ж.* Рада Старшинська на Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. Т. VII, VIII. Київ, 1929; *Його ж.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. Т. 2, Київ, 1926; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Московією 1654 р. Нью-Йорк, 1954; *Його ж.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією в 1654 р. // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Т. 1. Київ, 1928; *Його ж.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. // Праці Укр. Наук. ін-ту у Варшаві. Т. 19. Варшава, 1934; *Оглоблин О.* Вивід прав України // Вісник ООСУ. Ч. 5. Нью-Йорк, 1960; *Його ж.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Державницька думка. Ч. 4. Філадельфія, 1951; *Його ж.* До історії Руїни // Істор.-Філ. Від. ВУАН. Кн. XVI, 1928; *Його ж.* Орлик і Петрик // Істор.-Філ. Від. ВУАН. Кн. XXV. Київ, 1929; *Його ж.* Проблема державної влади на Україні з Хмельниччини й Переяславська угода // Укр. історик. Ч. 1-4, 1965; *Його ж.* Хмельниччина і українська державність. Нью-Йорк, 1954; *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Львів-Торонто. 1972; *Прокопович В.* "Вічне підданство". До питання про правну природу з'єднання України і Москви. Париж. 1976; *Полонська-Василенко Н.* Гетьман Мазепа та його доба // Укр. самостійник. Ч. 26. Мюнхен, 1959; *Ї ж.* Запорозжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен. Т. I, 1965; Т. II, 1967; *Ї ж.* Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський // Вісник ООСУ. Ч. 2-3, 1954; *Ї ж.* Палій і Мазепа // Вид. УВАН. Авсбург, 1949; *Ї ж.* Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний Шлях. Кн. IV. Лондон, 1955; *Ї ж.* Історія України. Київ: Либідь, 1992; *Субтельний О.* Україна: Історія. Київ: Либідь, 1991; *Субтельний О., Жуковський А.* Нарис історії України. Львів, 1991; *Василенко М.* Конституція Филиппа Орлика // Учен. Записки Інститута Історії РАНІОН, Т. IV. Москва, 1929; *Його ж.* Павло Полуботок // Україна. Т. VI, 138-140, Львів, 1925; *Дядиченко В.* Антифеодальні повстання в Росії (про початки козаччини) // Укр. історик. Ч. 3-4. 1971; *Галайчук Б.* Царські компетенції на основі Переяславського договору // Збірник на пошану Зенона Кузеля. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962; *Герасимчук В.* До питання про "Статті" Б. Хмельницького // Записки НТШ. Т. 100. Львів, 1930; *Його ж.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. Т. 59-60. Львів, 1904; *Іларіон*, Митрополит. Політична праця Б. Хмельницького. Париж, 1947; *Його ж.* Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році. Вінніпег, 1948; *Його ж.* Українська православна церква за час Руїни. Вінніпег, 1956; *Крупницький Б.* Гетьман і Православна Церква в Українській Державі в XVII-XVIII ст. // Віра і Знання: Праці наук. Богослов. Ін-ту Укр. Православ. Церкви в ЗДА, 1954; *Його ж.* З історії Правобережжя 1683-1688. Прага, 1941; *Його ж.* Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955; *Його ж.* Роль Січі в історії України // Життя і Школа. Ч. 1-3, 1962; *Лашенко Р.* Переяславський договір 1654 // Ювілейний Збірник Ст. Дністрянського. Прага, 1923; *Попов О.* Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р. // Літерат.-Наук. Вісник, 1914; *Пушкарєв С.* Обзор Русской истории. Нью-Йорк, 1953; *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. // До 300-ліття Хмельниччини: Записки НТШ. Т. 156. Мюнхен, 1948; *Томашевський С.* До історії перелому Хмельниччини. Львів, 1927; *Його ж.* Причинки до історії Мазепщини // Записки НТШ. Т. 92, 109;

Левицький О. Очерки народной жизни Малороссии во 2-ой половине XVII в. Киев, 1901; Його ж. По судах Гетьманщини. Харків, 1919; Одинець Д. Приєднання України до Московської держави (чеськ. мовою) // Збірник правних та державних наук. Т. XXVI. Прага, 1926; Борщак І. Вивід прав Орлика // Стара Україна, I-II, Львів, 1925; Його ж. Франція і Переяславська Рада // Вісті європейського Відділу НТШ. 1954; Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Укр. Істор.-Філолог. Т-ва. Прага, 1942; Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини. Мюнхен, 1948; Каманин І. Договори Б.Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго- Западной России. Т. II. Киев, 1916; Його ж. Походження Б.Хмельницького // Записки Укр.Наук. Т-ва. Т. XII. Київ, 1913; Багалій Д. Заселення Південної України і початок її культурного розвитку. Харків, 1920; Його ж. Історія Слобідської України. Харків, 1918, 1923; Його ж. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків, 1928; Мицик Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Днепропетровск, 1981; Його ж. Немецкая печатная реляция об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 1981; Антонович В. Коротка історія Козаччини. Київ: Україна, 1991; Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. Прага, 1924; Його ж. Переяславский договор 1654 г. // Сборник статей, посвященных П.Миллюкову. Прага, 1924; Голубець М. Велика історія України. Додатки Д.Дорошенка і Я. Пастернака. Вид. І.Тиктора. Вінніпег; Феденко Б. 300-ліття Переяславського договору і советська пропаганда // Укр. Збірник. Мюнхен. Ч. 14. 1958. Ч. 15. 1959; Щербина В. До питання про "Статті" Богдана Хмельницького // Ювілейний Збірник ВУАН на пошану М.Грушевського. Київ, 1929; Його ж. Україна і російський уряд в середині XVIIIст. // Записки Істор.-Філ. Вид. ВУАН. Т. VI, Київ, 1925.

¹³ Міхновський М. Самостійна Україна. Львів: Слово, 1991. С. 78.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией: Т. Документы и материалы в 3-х т. Т. III / АН СССР. М., 1953. С. 568.

¹⁵ Див.: Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963; Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Наук.Збірник УВУ в Празі, присвячений Г.Масарику. Т. II. Прага, 1930; Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Укр. Збірник. Ч. 2. Мюнхен, 1955; Дикий А. Неискаженная история Украины - Руси. Нью-Йорк-Мюнхен, 1949; Сергийчук. Кого зрадив Мазепа. Київ, 1991.

¹⁶ Цит. за: Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука: Короткий нарис історії української державності. Київ: Укр. письменник, 1992. С. 40.

¹⁷ Драгоманов М. Вибране. Київ, 1991. С.182.

¹⁸ Захід - то є гарна свита, тільки не для нас шита // Вечірній Київ. 1993. 29 травня.

¹⁹ Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. Київ: Либідь. 1992. С. 1.